

K. GARŠVA

LIETUVNINKAI LATGALIŲ ETNOGENEZĖJE

Lietuvių kalbos ploto šiaurinis pakraštys į rytus nuo Daugpilio iš seno siekė Dauguvą. XII–XIX a. būta didelės lietuvių (save vadinusių *lietùvnykais*) ekspansijos ir dešiniojoje Dauguvos pusėje, ypač trikampyje *Subāčius* (la. *Subate*)–*Ciskodas* (la. *Tiskādi*)–*Sarja*. Pagal gyvenamųjų vietų vardų su priesaga *-išk-* paplitimą galima skirti apylinkes, kuriose lietuviai sudarė 100%, 50–25% ir 5–1,2%. Visa ši teritorija yra mažiausiai 90 km ilgio ir 120 km pločio.

Ypač daug priesagos *-išk-* oikonimų buvo pietinėje Daugpilio rajono dalyje iki linijos Bebrinė–Malinovka–Kāplava. K. Būga manė, kad „lietuvininkų prieš 1200 metus jau būta įsikūrusių Latgaloje Naujinio ir Rėzytės apylinkėje“¹.

Iki 1277 m. 17 km į rytus nuo Daugpilio lietuviai turėjo pilį, vardu *Naujnis*² (latviai tą vietą būtų praminę **Jauniniu*). Tuos laikus ar bent 1643 m. gali siekti ir Kraslavos raj. Įžvalto (Užvāldos) apyl. lietuviai: nuo jos į pietus prasidėjo lietuviški Uodegėnų ir kiti kaimai.

XIII–XIV a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės siekimas užvaldyti pietinę Latgalą (1217, 1278, 1315, 1403 m. ir t. t. būta karo žygių) išsipildė 1561–1772 m. Tada lietuviai čia sudarydavo iki pusės kunigų, penktadalį žemės valdytojų.

Ciskodiškių žodžiai *cyrulis*, *lykstē* iš latgalių pasiskolinti tikriausiai jau 1478–1519 metais. Vilianų apyl. kaimas *Švedēliai* bus atsiradę po 1601 ar 1625 m., kai Rėzeknė užėmė švedai. Jei netoliese tada nebūtų gyvenę lietuviai, šaltiniai kaimo vardą

¹ Būga K. Rinktiniai raštai. V., 1961. T. 3. P. 572, dar plg. p. 568–574, 931; Алексеев Л. В. Полоцкая земля. М., 1966. С. 76 (рис. 12); Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos kilmė. V., 1984. T. 1. P. 341 (11 pav.); Garšva K. Lietuvių kalbos tarmės ir jų kontaktai Latvijoje // LTSR MA darbai. A. ser. 1984. T. 2 (87). P. 83–91; 1985. T. 1 (90). P. 119. LTSR archyvuose nepavyko rasti 1925 m. rankraščinio P. Būtėno straipsnio apie Ciskodo apyl. lietuvius. 1928 m. gegužės 11 d. laiške E. Volteriuui jis minėjo; „... buvau platų rašinį „Lietuvai“ tada parašęs [...], bet ji, išlaikiusi ilgai, nebeįdėjo, o ir prašoma gražinti negražino (LTSR CV lit. ir meno archyvas. Rš 1065).

² Latvijos TSR MA Istorijos instituto archeologų ekspedicijos 1985 m. informacija, Naujinio piliakalnyje randamos vien „latgalių“ kultūros žymės. Taip XIII a. pradžios latgalių kultūros ribas imanoma sutaptinti ir su visomis dabartinės Latvijos TSR sienomis: sėliai taip pat tada laikomi kairiojo Dauguvos kranto latgaliais, žr.: Шноре Э. Городища древних латгалов // Вопросы этнической истории народов Прибалтики. М., 1959. С. 222.

būtų rašę vien *Zviedreni*. Lietuvių kolonizacija Latgaloje kai kur prasidėjo prieš slavų kolonizaciją, todėl po 1666 m. rusai sentikiai ir dar vėliau baltarusiai įsikūrė kaimuose su lietuviškais (baltiškais) pavadinimais: *Deneliški* ir kt. (Ciskodo apyl.), *Butkuni*, *Auguži*, *Vaiciuleva* (Indra), *Augulevo*, *Maišeji*, *Mažeiki* (Ruobežniekai).

Latgalos gyvenamųjų vietų vardai su lietuviška priesaga *-išk-* dažniausiai yra atsiradę XVII—XVIII a. Nuo 1676 m. šaltiniuose minimi *Juražiški* (Naujinio apyl.), 1731 m.—*Andzuliški* (Užvalda). Iš daugelio vietovardžių, turinčių latvišką šaknį (*augustin-*, *braman-*, *ruben-*, *strad-*, *smildz-* ir t. t.), matyti, kad lietuviai tose vietose atsikėlė į latgalių gyvenvietes ir prie latviškų pavadinimų pridėjo tik priesagą *-išk-*. Kolonizacija vyko, jau esant krikščioniškiems vardams (*Adam-*, *Mikel-*, *Roman-*) ir net latgalių pavardėms (*Caltan-*, *Jurēn*, *Melder-* ir t. t.). Priesaga *-išk-* buvo labai dari (rašyta *Gruzdeli* | *Gruzdeliškis*, *Sarguni* | *Sarguniški* ir pan.), pagal vietinę tradiciją ją kartais galbūt pridėdavo ir nelietuviai, plg. *Stupeliškas* | (*Sila*)*zakiški* (1784 m.), *Zachariški* Naujinio apyl. ir t. t.

Vietovardžiai su gausia etnonimiška šaknimi *lietavn-*, *leitan-*, *leiš-*, *litv-* iš esmės sutampa su spėjamu lietuvininkų kolonizacijos plotu ir ypač su priesagos *-išk-* oikonomiais (pastarųjų riba pereinama tik Lyvanų ir Balvų apyl.). Didesnė dalis minėtų etnoniminių oikonimų kaip tik yra tose apylinkėse, kur buvo didžiausias vietovardžių su priesaga *-išk-* procentas (15–40%): Maltos, Agluonos, Kraslavos, Ruobežniekų, Viškų, Andrupenės apyl. Tai dar kartą patvirtina, jog vietovardžių priesagą *-išk-* daugiausia platino lietuviai, nors kai kur ji galėjo susidaryti ir iš latgalių pavardžių bei slavų priesagos *-k(i)*, plg.: *Bombiš*, *Egliš* + (*k*)*i* = *Bombiški*, *Egliški*.

Apie 1784 m. į pietvakarius nuo Merdzenės buvo trys Lietavniekų kaimai (latg. *Lītaunīki*), upelis *Litovka*. Šie pavadinimai bus likę iš XVI a. antrosios pusės. 1599 m. revizijos duomenimis Ludzos pilies žemėse buvo apgyvendinta 10 valdovui nusipelnusių smulkių lietuvių ir lenkų bajorų. Iš viso jų Livonijoje tada buvo 6000, jiems priklausė apie 30% privačios žemės³.

XII—XVIII a. Latgaloje apsigyvenusius lietuvius galima laikyti senaisiais, pirkusius žemę XIX a. pabaigoje — naujaisiais. Pagal išsilaikymo trukmę ir išlikusias žinias senųjų lietuvininkų yra trys grupės: 1) asimiliuoti istorijoje tiksliai nepaliudytu laiku (Okra, Ruobežniekai ir t. t. — čia lietuvių gyvenimas spėjamas tik iš kalbos duomenų), 2) asimiliuoti žinomu laiku, daugiausia XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje (11 vietovių apie Kraslavą, 6 — Ciskodo apyl., taip pat Jáunbornės, Laukesės ir kitos apyl.) ir 3) išlikę iki šiol (5 gyventojai Uodegėnuose, 2 — Ciskodo apyl., virš 50 — pietinėse Daugpilio apyl. ir t. t.).

³ Plg. Tyla A. Lietuva ir Livonija XVI a. pabaigoje—XVII a. pradžioje. V., 1986. P. 38—39. Dar plg. P. 71, 179.

Lietuviai maždaug 180 km ilgio Vitebsko srities ruože tarp Šarkovščinos ir Obolcu (Toločino raj.) vietomis turėjo būti išlikę bent iki XV amžiaus⁴. Žinoma, kad greita kitų lietuviškų apylinkių 1387 m. buvo apkrikštyti Obolcai, taip pat Aina (Minsko sr. Logoisko raj.)⁵. Baltiškos kilmės ir fonetiškai mažai pakitusių yra daug Vitebsko srities vandenvardžių (*Акла, Дисна, Гайна, Медзозол, Можа, Можанка, Оболь, Оболянка, Освея, Струсто, Улла, Шо* ir kt.), gyvenamųjų vietų vardų: *Гирстуны, Жойдишки, Кевлы, Лепель, Можай, Можуйки, Оболяны, Серкути, Скрабатуны, Шарковщина* (plg. lie. *šarka*) ir t. t.⁶

Apie pusę Latgalos lietuvninkų galėjo atsirasti tada, kai lietuviškai kalbėta į šiaurę ir rytus nuo Breslaujos. J. Sapiega (mireš 1516 m.) 1500 m. buvo gavęs Breslaujos, Germanovičių, Ikaznės, Jaunbornės dvarus ir daug dvarų apie Drują⁷. Tose vietose autochtonų lietuvių pasitaikydavo iki XIX a. vidurio⁸.

Apie 1905 m. lietuvių būta Ikaznės (1500 žmonių), Germanovičių, Prozorokų, Dysnos (500 žmonių) parapijose, daug kur būdavo pamaldos ir lietuvių kalba, skaityta lietuviška spauda. 1919, 1921 ir 1939 m. duomenimis iki 10% lietuvių būta ištiesai net 80 km į pietryčius nuo Breslaujos (Perebrodų, Miorų, Nikolajevo, Prozorokų valsčiuose)⁹.

Vitebsko sr. Šarkovščinos raj. Germanovičių apyl. Zorkos (anksčiau Sinicų) ir Baltojo dvaro kaimuose naujieji lietuviai įsikūrė apie 1880–1890 metus¹⁰. 1877–1886 m. į Vitebsko guberniją iš Kauno gubernijos atsikraustė 745 lietuvių šeimos. Iš Kraslavos raj. Staltų apyl. 1930 m. buvusių 300 lietuvių (Indricos, Bindarių ir kt. kaimuose) dabar yra 10; iš Pskovo sr., Pytalovo raj. Zautrojės apyl. 100 lietuvių (buv. Gaurų apyl. Černolessės ir Glemžino k.) mokančių gimtąją kalbą, rodos, nebeliko.

⁴ L. Aleksejevas rašė taip buvus iki IX–X a. (į pietus nuo Polocko) ir iki XI–XII a. (tarp Minsko–Mogiliovo). Z. Zinkevičius – iki X–XII a., žr.: Алексеев Л. В. Указ. соч. С. 52, 289; Zinkevičius Z. Min. veik. (LKI, t. 1). P. 253.

⁵ Apylinkių tarybų duomenimis, 1985 m. Prozorokų, taip pat Ainos apyl. (parašas – *Шарейко*) lietuviškai kalbančių nebuvo, o Obolcuose, kaip rašoma „нет и никогда ранее не было“.

⁶ Plg. Жучкевич В. А. Краткий топонимический словарь Белоруссии. Минск, 1974. С. 70–412.

⁷ Plg. Totoraitis J. Sūduvos Suvalkijos istorija. K., 1938. D. 1. P. 90; Полное собрание русских летописей. М., 1980. Т. 35. С. 257.

⁸ Plg. Гаучас П., Видугирис А. Этнолингвистическая ситуация литовско-белорусского пограничья с конца XVIII по начало XX в. // Географія. 1983. Т. 19. P. 41, 62, 65.

⁹ Makowski B. Szkolnictwo litewskie w Polsce w latach 1920–1939 // Acta baltico-slavica. 1983. Т. 15. S. 236.

¹⁰ Germanovičių apyl. tarybos ir Baltojo kaimo gyventojų Potapovičiaus Zigmundo, Augustino, g. 1894 m., duomenys.

Atsižvelgiant į Latgaloje lietuvių apgyventas vietas ir senuosius kelius, hipotetiškai galima spėti, jog į dešiniąją Dauguvos pusę daugiausia keltasi trijose vietose: ties Daugpiliu, Kraslava ir greičiausiai apie Drują. Toliau keliauta Viškų, Dagdos-Andrupenės ir Ruobežniekų link bei toliau (trečiąjį maršrutą galėjo pakeisti ir ant-rasis maršrutas, antrąjį— kai kur pirmasis).

Sprendžiant pagal garsų atitikmenis, žodžių šaknį, priesagas, tarp Daugpilio ir Lyksnos greičiausiai būtų lietuviškos kilmės hidronimai *Šuņezers*, *Šunupe*, *Šaltupe*, oikonimai *Pàukštes* (plg. lie. *paūkštis*, pavardė *Paūkštė*, la. *putns*), *Vaīkuļēņi*, *Vaīkulīši* (lie. *vaikas*, la. *bērns*), *Žvirine* (lie. *žvīras*, la. *grants*, *zvirgzds*; latgaliai minėtus vietovardžius būtų praminę su priebalsiais *s*, *z*); dar plg. *Žvirines šņūre* (Kalupis) Preilių raj. Lyvanų apyl. buvo *Bičūši*, Jekabpilio apyl. — *Jurgučī*, prie Stirnienės *Eiduki*, 3 kaimai Maduonos raj. Uošupės apyl. — *Eiņa*¹¹.

Kiek labiau į rytus, palei Daugpilio-Rėzeknės kelią yra *Kaušeliškas* (Naujinis), *Jurgeliškas* (Bikernickai), *Šeškiņa* (ež. Ambeliai), *Gudeši* (plg. lie. *gūdas*), *Stašuši*, *Šaudiņu ez.* (Malta), *Vaičuši* (Rėzna), *Eisuši*, *Jurgeši* (Dricėnai). Rėzeknės raj. Cisko- kodo apylinkėse buvo *Gaiduši*, *Girnakaliai* (la. *Dzērksli*), *Gruzdėliai*, *Jaskūnai* (dab. *Kukuči*), **Kėdainiai* (la. *Keidāni*), *Pilvēliai*, *Subinaitė* (ežeras ir kaimas), pavardės *Čėpulis*, *Gūds*, *Keidāns*, *Žmuida*.

Antruoju maršrutu (arba nuo Naujūnio) atkeliavo Kraslavos apylinkių lietu- vinkai, palikę vietovardžius *Ašari* (ež. ir k.), *Bėržine*, *Gintauti*, *Misiūnai*, *Suvėizdys*, *Suveizdiškys*, *Uodegėnai*, *Užvalda*, *Žmuidziņi* (ir ež.), *Žuri*, pavardes *Baliūlis*, *Bičiuo- lis*, *Misiūnas*, *Paliēpis*, *Sūveizda*, *Širvis* ir t. t. Traukiant toliau į šiaurę, greičiausiai lietuvių pradžioje buvo praminti šie ežerai: *Ašaru* Kombulių apyl. (kitose maždaug penkiolikoje Latvijos vietovių yra šaknis *Asar-*, plg. *asaris*), *Kiški*, *Vatšji* (Aulėja), *Margancis* Skaistos apyl. (t. y. *Mārgantis* „raibstantis, pasidarantis margas“, *Narūts* ir *Opsas* (Dagda), *Žirklītis* (Puša), *Marguču ez.*, kaimus *Gaveiki*, *Kazeiki*, *Vidži* (Kaunata), *Plaučiški*, *Staskuni* (Agluona).

Kad lietuvių kalbos substrato būta Okros valsčiuje (Jaunuokros apyl.), rodo 1762 m. vietovardžiai *Budryszki*, *Dūnczyszki*, *Sandaryszki*, *Szniukuciszki*, *Zwirb- lyszki*, pavardės *Patumsis*, *Pietkun*, *Žwirblis* (ir *Zwirblis*)¹². Rašyta, kad lietuvių kolonijos buvę ne tik Sakstagalio, Ižvalto, Skaistos valsčiuose, bet ir apie Silajanius, Aulėją¹³, kur lietuviškai kalbančių dabar neberasta.

¹¹ Endzelīns J. Darbu izlase. Rīga, 1981. T. 4, d. 1. P. 277—284 ir t. t. Avotiņa R. Latvijas PSR ūdenstīlpju nosaukumi. Rīga, 1984. T. 1—6; Zeps V. J. The Placenames of Latgola. Madison, Wisconsin, 1984. Lpp. 24—600.

¹² Brežgo B. Latgolas inventāri un generalmēreišonas zemu aprokti 1695—1784. Daugavpils, 1943. Lpp. 66—67; Zeps V. J. The Placenames of Latgola. Madison. Wisconsin, 1984. Lpp. 24—600.

¹³ Latkovskis L. Rokstu krājums latgaļu drukas aizlīguma atceļšonas 40 godu atcerei. Daugavpils, 1944. Lpp. 100.

Lietuvių kalbos liekanomis tikriniuose žodžiuose įdomus rytinis Latgalos pakraštys tarp Drujos ir Zilupės (galimas trečiasis maršrutas). Dabar ten kalbama daugiausia baltarusiškai. Šie lietuviai turėjo būti asimiliuoti pirmieji. Ypač daug jų gyventa maždaug 20 km ruože apie Ruobežniekus ir Asūnę; plg. ežerus *Žabinka, Samaņu* (lie. *sāmanos*, la. *sūnas*), gyvenamųjų vietų pavadinimus *Gihuci* (dar plg. *Možela Gilucia*), *Mažeiki/Možowajki* (t. y. *Mažavaikiai*, latviškai būtų *Maz(a)-bērni*), *Paūkštova, Samaniškys, Žuli*, pavardes *Butkun, Daugirt, Czekel, Gražul* (ir *Grazul*), *Eymanowiczowa, Eytwidowa, Kolada, Litwiński, Subocz, Szukiel*. Tais pačiais 1749 m. užrašyta ir pavardė *Matulunas*¹⁴ (ne *Matuluns* ar *Matulun*) – žmogus, pasisakęs šią pavardę su pilna galūne, turėjo kalbėti lietuviškai (taigi visuotinai suslavėta tik apie XIX a.). Šiauriau yra *Stašuliški, Vaišļi* (Bukmuiža), ežerai *Gintuve* (Svariniai), *Šešku* (Pasienė), kaimai *Šilki* (Istra), *Šimeļi* (Gaurai).

Lietuviškus ir latviškus tikrinius vardus išskirti yra nelengva, kartais ir visai neįmanoma. Tas darbas sudėtingesnis dar dėl to, kad jie vietinių latgalių dažnai perdirbti, daug vardų iškraipyta slaviškuose šaltiniuose (pavyzdžiui, dvigarsis *an* atspindimas *an, on, un*).

Latgaloje išliko labiausiai į rytus (Uodegėnai) ir šiaurę (Ciskodas) nutolusios vilniškių ir apskritai lietuvių kalbos salos. Jų tarmė skiriasi ne tik nuo artimiausių kairiojo Dauguvos kranto – Daugpilio, Breslaujos lietuvių (pirmiausia kaip „žadininkų“ nuo „žalininkų“), bet ir tarpusavyje. Uodegėnuose kitaip dzūkuojama (daugiau kaip pusė priebalsių *t, d* prieš *i* tipo vokalizmą taip pat verčiami *c, dz*), daugiau priebalsių gali sukietėti ir t. t. Tai rodo šių šnektų senumą arba bent skirtingą kilmę.

Pastebėta, kad ryškesnė lietuvių kalbos įtaka latvių kalbai yra pasienyje su Lietuva ir Latgaloje¹⁵. Čia ir yra pirmiausia asimiliuotų lietuvininkų palikimas. Ciskodiškiai ilguosiuose skiemenyse taria tik vieną priegaidę, tarpinę tarp latgalių krintančiosios ir viduriečių kylančiosios. Panašiai kaip kolonistai estai, kalbėdami latgalių tarme, taip ir buvę lietuviai neištaria laužtinės priegaidės, dėl to vietiniai latgaliai sako „*litvāki vātk*“, ‘velka’¹⁶; prie žodelių *kai, kam, ku* pridedamas *ža*.

ЛИТОВНИКИ В ЭТНОГЕНЕЗЕ ЛАТГАЛЬЦЕВ

Резюме

На территории юго-восточной Латвии и в соседней части Белоруссии (особенно в треугольнике Субате—Тискады—Сарья) в XII—XIX вв. происходила большая экспансия литовцев, которые еще в I Новгородской летописи назывались литовниками. Судя по распо-

¹⁴ Brežgo B. Min. veik. P. 128–137.

¹⁵ Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. Rīgā, 1951. Lpp. 20.

¹⁶ Kalbininko A. Breidako, daug padėjusio tirti Latgalos lietuvių šnektas, informacija.

ложению старинных дорог и топонимов, фамилий литовского происхождения, на правый берег реки Даугавы литовцы переправлялись около Даугавпилса, Краславы и, по-видимому, Друи. О дальнейшем продвижении литовцев свидетельствуют топонимы, записанные как в латышских, так и в славянских источниках (*Ašari, Bičūli, Giluci, Gintuve, Gudeli, Kaušeliškas, Kiški, Margancis, Možowajki, Pàukštes, Samaniškys, Subinaite, Šaltupe, Šeškiņa, Šņezers, Užvalda*), так из литовской живой речи (*Girnakaliai, Jaskūnai, Misiūnai, Pilvēliai, Švedēliai, Uodegēnai*).

Наиболее благоприятные условия для продвижения литовцев на правый берег Даугавы сложились после 1561 г., когда Латгалия и Литва входили в состав одного государства. Латгальские литовники можно делить на три группы: ассимилированные во времена, которые точно определить невозможно (Окра, Рубежнеки и т. д.), ассимилированные на рубеже XIX—XX вв. и сохранившие родной язык до наших дней (часть жителей в Уодягенах, около Тискад).